

İSMAİL TURAN'IN VÜCÛHU'T-TE'VÎL FÎ ESRÂRÎ'T-TENZÎL TEFSİRİNDE RÛ'YETU'LLAH KONUSUNA YAKLAŞIMI

Fatih YAŞAR¹

ÖZET

Rû'yetullah, Allah'ın dünyada ve ahirette gözle görülmesi anlamında kullanılan bir kavramdır. Kur'an'da bu terkip geçmese de, geçmiş kavimlerin Allah'ı görmek istemeleri anlatılmaktadır. Kelam ilminde rû'yetullah önemli bir yer tutar. İbn Rüşd'e göre bu konu, Mu'tezile'nin ulûhiyet anlayışı bağlamında ortaya çıkan itikadi bir meseledir. Bu konuda mezhepler farklı görüşler ortaya koymuş, bazıları Allah'ın dünyada görülmesinin mümkün olduğunu savunurken, çoğunlukla kabul edilen görüş ise Allah'ın yalnızca ahirette müminler tarafından görüleceği görüşünü benimsemiştir. Selefiyye ve Ehl-i Sünnet âlimleri, müminlerin ahirette Allah'ı göreceğini savunmaktadır. Bu konuda İbn Abbas ve Ahmed b. Hanbel gibi kimselerden hadis rivayetleri gelmiştir. Mu'tezile ve bazı müfessirler, Kur'an'daki bazı âyetlere dayanarak Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceğini savunur. "Gözler O'nu idrak edemez" âyeti ve Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi konuları bu görüşü desteklemek için kullanılmıştır. İsmail Turan, rû'yetin gerçekleşeceğini savunan görüşler doğrultusunda değerlendirmeler yapar. Mu'tezile'nin görüşlerine âyet ve hadisler ile cevap vererek onların iddialarını çürütmeye çalışır. Müellif, Zemaşerî'nin Ehl-i Sünnet'e yönelik ağır eleştirilerine karşı çıkmakta ve bazı sûfi yorumlarını da eleştirmektedir. İsrailiyat'a fazlaca yer veren sünnî müfessirleri de dikkatli bir şekilde değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Rû'yet, Görmek, İdrak, Mu'tezile

¹ Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tefsir Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi
ORCID ID: 0009-0003-5829-6406, fatihykm@gmail.com

İSMAİL TURAN’S APPROACH TO THE TOPIC OF RŪ’YETU’LLAH IN HIS COMMENTARY OF VŪCŪHU’T-TE’VÎL FÎ ESRÂRÎ’T-TENZÎL

ABSTRACT

Ru’yetullah is a concept used in the sense of seeing Allah with the naked eye in this world and the hereafter. Although this phrase is not used in the Quran, it is narrated that past nations wanted to see Allah. Ru’yetullah holds an important place in the science of theology. According to Ibn Rushd, this issue is a theological issue that emerged in the context of the Mu’tazila’s understanding of divinity. The sects have put forward different views, while some argue that it is possible to see Allah in the world, the generally accepted view is that Allah shall only be seen by believers in the hereafter. Salafiyya and Sunni scholars argue that believers will see Allah in the afterlife. Names such as Ibn Abbas and Ahmed b. Hanbel also cite hadiths supporting this view. Mu’tazila and some commentators argue that Allah cannot be seen in this world or the afterlife based on some verses in the Quran. The verse “The eyes cannot perceive Him” and the issue of Prophet Moses’ desire to see Allah have been used to support this view. Ismail Turan makes evaluations in line with the views that argue that vision will occur. He responds to the Mu’tazila’s views with verses and hadiths and tries to refute their claims. The author opposes Zamakhshari’s heavy criticisms of the Sunni and also criticizes some Sufi interpretations. He also carefully evaluates Sunni commentators who mention a lot about Israiliyat.

Keywords: Tafsir, Vision, Seeing, Comprehension, Mu’tazila

GİRİŞ

Rü’yetullah lügat olarak rü’yet (görmek) ve Allah kelimelerinden oluşan bir isim tamlamasıdır. Terim olarak “Cennette müminlerin Allah’ı (c.c) görmesi anlamında bir terkipolup kelam ilminde mezhepler arası tartışılan başlıca konular arasındadır. İslâmi düşüncede teolojik tartışmalar, inanç sistemlerinin temellerini belirleyen önemli bir alanı kapsamaktadır. Bu bağlamda rü’yetullah konusu, Allah’ın dünyada ve ahirette görülmesi ile ilgili derin bir anlam taşıyan bir kavramdır. Kur’an’da doğrudan bulunmayan bu terim, geçmiş toplulukların Allah’ı görme arzusunu ifade ederken, aynı zamanda inanç sistemleri arasında derin ayrılıklara yol açmaktadır. Özellikle Mu’tazile ve Ehl-i Sünnet arasındaki tartışmalar, rü’yetullah meselesinin ne denli kritik bir yer tuttuğunu gösterir. Mu’tazile, Allah’ın hem dünyada hem de ahirette görülemeyeceğini savunurken; Ehl-i Sünnet ise müminlerin ahirette Allah’ı göreceği görüşünü benimsemektedir.

Bu çalışmada, İsmail Turan’ın (ö. 2004) Vücuğu’t-Tev’îl fî Esrârî-Tenzîl adlı tefsirinde rü’yetullah konusunu ele alarak, Ehl-i Sünnet’in görüşüne mutabık bir yaklaşımda bulunarak rü’yetin ahirette olacağını, dünyada ise mümkün olmadığı görüşünü benimsediğini görüyoruz. Çalışmamızda kendi görüşleri ve Mu’tazilî âlimlerin görüşlerine karşı geliştirdiği argümanları inceleyeceğiz.

Turan, Kur'an âyetleri ve hadislerle dayanan sağlam bir temelle Mu'tezile'nin iddialarını çürütmeye çalışmakta ve Zemahşerî gibi kayda değer isimlerin² Ehl-i Sünnet'e yönelik eleştirilerine karşı güçlü bir savunma geliştirmektedir. Ayrıca bazı Sufi yorumlarını da eleştirerek, geleneksel tefsir ile akıl yürütme arasında denge kurma amacını gütmektedir.

Bu bağlamda, çalışmanın önemi, İsmail Turan'ın rü'yetullah anlayışını inceleyerek onun İslâm düşüncesindeki konumunu ortaya koymayı ve bu bağlamda ilgili literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Böylelikle, Turan'ın yaklaşımının, hem geleneksel yorumlar hem de rasyonel analiz açısından nasıl bir denge sağladığını göreceğiz. Çalışmanın amacı, bu tartışmaları derinlemesine inceleyerek, rü'yetullah konusundaki mevcut bilgiyi zenginleştirmektir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE RÜ'YET KONUSUNA GENEL BİR BAKIŞ

Rü'yetullah (Allah'ın görülmesi) konusu, itikadî mezhepler arasında ihtilaf oluşturan önemli bir meseledir. Ehl-i Sünnet, rü'yetullahın ahirette gerçekleşeceğine inanırken, Başta Mu'tezile olmak üzere diğer mezhepler farklı görüşler sergilemektedir.³ Konu ile ilgili âyet ve hadisler, rü'yetullah konusunda farklı yorumlara açık ifadeler içermekte ve bu durum mezhep görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Bu makale, İsmail Turan'ın rü'yetullah konusunu âyet ve hadisler ışığında değerlendirerek, reddedenlere ve konu ile ilgili hadis rivâyetinde İsrailiyat'a fazlaca yer verenlere karşı sergilediği tutum ve eleştirileri gözlemlemeyi hedeflemektedir.

Bu çerçevede rü'yet kelimesinin Allah'a izafe edilmesini-isim tamlamasını- ve rü'yetin zaman ve mekânını, kabul edenler ve reddedenlerin tutunduğu argümanların birbirine uzak olmayan kavramlara yükledikleri anlamlardan kaynaklanabilmesi mümkündür. Özü itibarı ile geniş bir konu olan rü'yet meselesini Müellifin eseri olan Vücuhu't-Te'vîl fî Esrârât-Tenzil adlı eserindeki görüşleri ile sınırlandırarak ilgili âyet ve hadis rivâyetlerinde müellifin kendi görüş ve yorumlarını bulmaya çalıştık.

Kelam ilminde başlıca bir yer işgal eden rü'yet (Allah'ı görmek) bahsi, müfessirimiz İsmail Turan'ın metot, eleştiri ve rasyonel yaklaşımı açısından araştırmamız için birçok veri sağlamaktadır. Tefsirinde kelami konulara özgün ve güncel bakış açısı ile açıklamalarda bulunan Turan'ın etraflıca işlediği rü'yet meselesi ile ilgili görüşlerine değinmek konuya güncel bir perspektif kazandıracağını düşünüyoruz.

Müellif, Vücuhu't-Te'vîl fî Esrârât-Tenzil adlı eserinde rü'yet ile ilgili tüm âyetleri detaylı olarak ele almıştır. Kendi mezhebî görüşlerini ve muhalif olanları da naklederek değerlendirmeler yapar ve cevaplar verir. Konu ile alakalı âyetleri Taberî, Kurtubî, İbn Kesîr, Celâleyn, Beyzavî, Hazin, el-Medarik, Kuşeyrî ve Keşşaf tefsirlerinden yaptığı nakiller ve kendi yorum-eleştirileri ile sentezleyerek işlemiştir.

² Ömer Pakiç, *Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kādî Abdülcebbar ve Zemahşerî Örneği)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001/2), 21/56-57.

³ bk. Mustafa Keskin- Hatice Teber, "Hicrî Dördüncü Asırda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at'ın Vasıflarının Belirlenmesinde Hanefî-Mâtürîdîliğin Etkisi: (Hakîm Es-Semerikandî Es-Sevâdü'l-A'zam Örneği)", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 17/1 (2024), 234-262.

Sözlükte; ister dünyada ister ahirette olsun görmek,⁴ görünen şeyi fark etmek,⁵ anlamına gelen rü'yet kelimesi tasavvufta “Allah’ı dünyada ve ahirette gözle müşahade etmek anlamında kullanılır.⁶ Kur’an’da rü’yetullah terkibi geçmemekle birlikte geçmiş kavimlerin Allah’ı görmek istemeleri anlatılmaktadır.⁷

Tarihsel serüvenine baktığımızda rü’yetullah meselesi II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan itikadî konulardan biri olduğunu görürüz. Ahmed b. Hanbel’in verdiği bilgiye göre, Sümeniyye ile Allah’ın varlığı konusunda tartışmalar yapan Cehm b. Safvân’ın Allah’ın duyularla algılanamayan bir varlık olduğunu, insanın ruhunu göremediği gibi Allah’ı da göremediğini söylemiştir. Böylece Cehm, Allah’ın gözle görülemeyeceğini önce akıl yürüterek ispatlamaya çalışmış, daha sonra gözlerin Allah’ı idrak etmediğini açıklayan müteşâbih âyeti kendi anlayışı doğrultusunda yanlış bir te’vile tâbi tutmuştur. İbn Rüşd’e göre rü’yet konusu Mu’tezile’nin ulûhiyet anlayışı bağlamında ortaya çıkan itikadî bir konudur.⁸ Rü’yet ile ilgili âyetleri her ekol kendi mezhebî görüşleri doğrultusunda yorumlamış, muarız gördüğü delilleri de te’vil, hatta taz’if etmek durumunda kalmıştır. Ancak bu mezhebî taassup özellikle Mu’tezile açısından çelişkili bir durumu beraberinde getirmiştir.⁹ Bu konuda mezhepler homojen bir yapıda olmasalar da¹⁰ genel görüşler itibarıyla bir değerlendirme yapılabilir. Buna göre âlimlerin görüşleri iki başlık altında incelenmektedir.

2. DÜNYADA RÜ’YETULLAH

Allah’ın Dünyadayken Görülmesi: Müşebbihe¹¹ ve bazı Sûfî gruplara göre bu mümkündür ve onu sevme, zikretme, çokça ibadet etme sonucunda yaşandığına inanılan ruhî tecrübelerden ibaret olduğunu söylemektedirler. Diğer bir anlayışa göre, peygamberler dâhil dünyada ~~iken~~ hiç kimsenin Allah’ı göremeyeceği, ancak bazı âyet ve sahih hadislerden nakledildiğine göre rü’yet meselesi ahirette vuku’ bulacaktır. Âlimlerin çoğunluğu bu görüştedir.¹² Müellifimiz de bu görüşü takip ederek konuya ilişkin görüşlerin âyet ve sahih hadislere dayandırmaktadır.

⁴ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rîfât*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995), “Rü’yet” md. 109.

⁵ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1992), “Rü’yet” md. 451.

⁶ Süleyman Uludağ, “Rü’yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul:TDV Yayınları, 2008), 35/310.

⁷ Kitap ehli, senden kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. (Buna şaşma!) Mûsâ’dan, bundan daha büyüğünü istemişler ve “Allah’ı bize açıkça göster” demişlerdi. Nisa 4/153.

⁸ Temel Yeşilyurt, “Rü’yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/312.

⁹ Güven Ağırkaya, *Ettafeyyîş'in Hımyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Meâd Adhı Tefsiri ve Harici Yorumları*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2019),146.

¹⁰ Naif Yaşar, *İlk Üç Asır Kelam Tartışmaları ve Taberî*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 183.

¹¹ (Allah’ı mahlûkatına veya Allah’ın sıfatlarını mahlûkatının sıfatlarına benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplara verilen ad): Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (Mısır: Matba'atü'l-Me'ârif 1910), 202.

¹² Yeşilyurt, “Rü’yetullah”, 313.

Turan, dünyada gözü ile rü'yetin olmayacağını ancak kalb ile olabileceğini söyler ve buna ilişkin sahih gördüğü hadisleri nakleder. Dünyada iken Allah'ı (c.c) gördüğünü iddia eden kişiler için de “Bazı kardeşlerimizin Cenab-ı Hakk'ın tecellisine mazhar oldukları anlatılıyor. Sübhanallah! Bu, dünyada iken mümkün değildir. Ancak miraçta Hz. Peygamber (s.a.s.), özel bir hal ile bu nimete kavuşmuştur. Sıddıklar, şehitler ve salih kimselerin derecesi bile bu dereceye ulaşması imkânsızdır”¹³ diyerek böyle bir tecrübenin yaşandığını iddia etmenin yanlış olduğunu dile getirir.

2.1. Resûlullah'ın (s.a.s.) Rabbini Görüp Görmediği Hakkındaki Âyetler

Müellifin, Allah'ın dünyada görülüp görülmeyeceği ile ilgili ifade ettiği görüşlerini Necm sûresinin 8-14 ve 18. âyetlerinin tefsirinde görmekteyiz.

ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى * فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى * فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى * مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى * أَفَتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى * وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَى * عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى *

“Sonra yaklaştıkça yaklaştı. Öyle ki, iki yay mesafesi kadar hatta daha yakın oldu. Böylece Allah, kuluna vahyini ilettiler. Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı. Şimdi siz şüpheye düşüp gördükleri hakkında onunla tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? And olsun ki onu iniş esnasında en sondaki sidretü'l-müntehânın yanında bir daha gördü.”¹⁴

*لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى

Hiç şüphesiz ki O, Rabbinin âyetlerinden en büyüğünü görmüştü. (18)¹⁵

Turan, ilgili âyetleri sahih kaynaklardan rivâyet ettiği hadisler ışığında tefsir eder. Söz konusu âyetlerde görünenin Allah (c.c) olmadığını, bazı âyetlerde Melek-Cebraîl, bazı âyetlerde de Nur olabileceğini ifade etmektedir. Şimdi müellifin konu ile alakalı görüşlerini dayandırdığı Hadislere bakalım.

2.2. Resûlullah'ın (s.a.s.) Dünyada Rabbini Görüp Görmediği Hakkındaki Hadisler

Turan, dünyada Allah'ı görmenin mümkün olmadığı görüşünü kabul eder. Önce konu hakkındaki âyetleri zikreder. Daha sonra ilgili âyetleri hadis-i şerifler çerçevesinde değerlendirerek Allah'ı dünyada görmenin mümkün olmadığını söyler. Şimdi müellifin zikrettiği sahih hadislere bakalım.

و قد جاء عن النبي صلى الله عليه وسلم الخبر الصحيح : عن عبد الله قال : لقد رأى من آيات ربه الكبرى قال : رأى جبريل في صورته له ستمائة جناح .

“Rabbinin büyük âyetlerinden bazılarını gördü”; ancak bunun, Cebraîl'in yaratıldığı haliyle altı yüz kanatlı şekilde görülmesi olduğu ifade edilir.”¹⁶

عن أبي هريرة و لقد رآه نزلة أخرى قال : رأى جبريل

“And olsun ki onu iniş esnasında en sondaki sidretü'l-müntehânın yanında bir daha gördü” âyeti ile alakalı “o Cebraîl'i gördü” dedi.¹⁷

عن عطاء : عن ابن عباس قال رآه بقلبه (مسلم) أي رأى ربه بقلبه:

¹³ Turan, 8/ 210.

¹⁴ en-Necm, 53/11,12,13,14.

¹⁵ en-Necm, 53/18.

¹⁶ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi`u's-Sahih*, (Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1374/1955), “İmân,” 284; Turan, 2/234.

¹⁷ Müslim, “İmân,” 283.

İbn Abbas, “Hz. Peygamber, Rabbini kalbi ile gördü” demiştir.¹⁸

عن مسروق قال : كُنْتُ مُتَكِنًا عِنْدَ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَقَالَتْ: يَا أَبَا عَائِشَةَ: ثَلَاثٌ مَنْ تَكَلَّمَ بِوَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ فَقَدْ أَعْظَمَ عَلَى اللَّهِ الْفُرْيَةَ، قُلْتُ: وَمَا هُنَّ؟ قَالَتْ : مَنْ زَعَمَ أَنَّ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَأَى رَبَّهُ فَقَدْ أَعْظَمَ عَلَى اللَّهِ الْفُرْيَةَ قَالَ : وَ كُنْتُ مُتَكِنًا فَجَلَسْتُ فَقُلْتُ يَا أُمُّ الْمُؤْمِنِينَ انْظُرِينَ وَ لَا تَعْجَلِينَ أَلَمْ يَقُلِ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَقَدْ رَأَاهُ بِالْأَفَقِ الْمُبِينِ وَ لَقَدْ رَأَاهُ أُخْرَى فَقَالَتْ أَنَا أَوَّلُ هَذِهِ الْأُمَّةِ سَأَلَ عَنْ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ : إِنَّمَا هُوَ جَبْرِيلُ لَمْ أَرَهُ عَلَى صَوْرَتِهِ الَّتِي خُلِقَ عَلَيْهَا غَيْرَ هَاتَيْنِ الْمَرَّتَيْنِ مِنْهَبِطًا مِنَ السَّمَاءِ سَادًّا عَظُمَ خَلْقُهُ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ

Mesrûk’dan rivâyet edildiğine göre, şöyle demiştir: “Âişe’nin yanında oturmuş durumdaydım. Bana Ey Ebû Âişe Üç şey vardır ki bunlardan birini söyleyen Allah’a en büyük iftirayı yapmış olur. Kim, Muhammed, Rabbini gördü derse Allah’a karşı en büyük iftirayı atmış olur. Mesrûk şöyle dedi: Yaslandığım yerden doğrulup oturdum ve şöyle dedim: Ey müminlerin annesi! Benim konuşmama müsaade eder misin? İşi aceleye getirme dedim. Allah -azze ve celle “And olsun o, Cebrail’i apaçık ufukta gördü” (Tekvîr, 81/23), “And olsun ki o, Cebrail’i bir başka inişte daha (asli suretiyle) görmüştü” (Necm, 53/13) buyurmuyor mu? dedim. Bunun üzerine Âişe (r.a) şöyle dedi: Vallahi bu konuyu Rasûlullah’a (s.a.s.) ilk soran benim. Rasûlullah şöyle buyurmuştu: “O görülen Cebrail’dir, Cebrail’i yaratıldığı aslî şekliyle iki defa gördüm. Onu gökten inerken ve yaratılışının büyüklüğü gök ile yer arasını kaplamış olarak görmüş.”¹⁹

Dünyada Allah’ı görmek ile alakalı âyet ve hadisleri nakleden Turan, konunun özetini şu şekilde yapmıştır. Sonuç olarak; bir kimsenin Allah ile konuşma ya da perdesiz, canlı ve açık biçimde gördüğünü ifade etmeye çalışması mümkün değildir. Ancak ibadetlerle Allah’a yaklaşma ona manen yakın olmak mümkündür. Fakat bunları Allah’ı Görmek babında değerlendirmek yanlıştır. Bu gibi durumlar saf tecelli ve manevî yakınlık olarak tanımlanabilir. Nitekim bir hadiste Hz Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ قَالَ مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ ، وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَّافِلِ حَتَّى أُجِبَهُ ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا ، وَإِنْ سَأَلَنِي لِأَعْظَىٰئِهِ ، وَلَئِنْ اسْتَعَاذَنِي لِأَعْيَدَنَّهُ ، وَمَا تَرَدَّدْتُ عَنْ شَيْءٍ أَنَا فَاعِلُهُ تَرَدَّدِي عَنْ نَفْسِ الْمُؤْمِنِ ، يَكْرَهُ الْمَوْتَ وَأَنَا أَكْرَهُ مَسَاءَتَهُ

Ebû Hureyre’nin rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle rivâyet etmiştir: “Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: Her kim benim (veli) bir kuluma düşmanlık ederse, ben de ona savaş ilan ederim. Kulum bana, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle yaklaşamaz. Kulum bana nafile ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder. Nihâyet ben onu severim. Ben kulumu sevince de onun duyan kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey isterse veririm. Bana sığınmak isteyince de muhakkak onu korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mümin kulumun ruhunu almadaki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben de onun sevmediği şeyi sevmem.”²⁰

¹⁸ Turan, 2/234.

¹⁹ Müslim, “İman”, 117.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Dimeşk-Beyrut: Daru İbn-İ Kesir), 2002, “Rikak” 6502.

Ömer (r.a) bu gibi durumlardan birini Hutbede iken savaşta düşman saldırısına maruz olmaya yakın olan Tâlia'ya “Ey Tali'a dağa dikkat et! dağa dikkat et!” diyerek ona sesini manen duyurmuştur.²¹ Allah ile kul arasında da böyle bir yakınlık olabilir.

3. ÂHİRETTE RÜ'YETULLAH

Allah'ın ahirette görülmesi de iki grupta değerlendirilir. Buna göre: Allah (c.c) ahirette müminler tarafından görülecek, fakat kâfirler göremeyecektir. Bu aklen de naklen de mümkündür. Selefîyye ve ehl-i sünnet âlimleri bu görüştedir. Kelebazî (ö. 380/990), müminlerin ahirette Allah'ı (c.c) görmesinin aklen caiz, naklen vacip olduğunu söylemektedir.²² Ebû Hanife, müminlerin cennette Allah'ı gözleriyle, keyfiyetsiz, tarafsız ve mesafesiz olarak göreceklərini söylemiştir.²³ El-Fıkhu'l-Ekber'i şerh eden Alî el-Kârî'nin akaid metnini nazım haline getiren Ali b. Osman el-Üşî' (ö. 575/1179) de el-Emâlî adlı eserinde rü'yetullah meselesini şu beyitlerle ifade etmiştir:

يراه المؤمنون بغير كيف * وادراك وضرب من مثال
فينسون النعيم إذا رأوه * فيا خسران أهل الاعتزال

Müminler, Allah'ı (c.c) keyfiyetsiz, idraksiz ve darb-ı meselsiz olarak göreceklər. Allah'ı (c.c) gördükleri zaman diğər tüm cennet nimetlerini unuturlar, fakat Mu'tezile mezhebi Allah'ın (c.c) görülmeyeceğine inandıkları için bu büyük nimetten mahrum olacaktır.²⁴ Ehl-i Sünnet'in görüşü genel olarak bu çerçevededir.

İkinci grup ise, Allah'ın dünyada olduğu gibi ahirette de görülmeyeceğini, aksi görüşün mücessime ve müşebbihe tehlikesi olduğunu ve Allah (c.c) “Gözler onu idrak edemez, ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir”²⁵ âyetinde gözlerin O'nu göremeyeceğini haber verdiğine inanmaktadırlar.²⁶ Başta Zemahşerî, Kadî Abdülcebbar gibi Mu'tezilî âlimler, Zeydiyye, Hâricîler ve çoğu Mürcie Allah'ın gözle hiçbir şekilde görülemeyeceğini kabul etmiştir.²⁷ Ancak Kur'an ve Sünnetteki Allah'ın görüleceğine dair âyet ve hadisler, Mu'tezileyi görüşlerinde değişiklik yapmaya zorlamış²⁸ ve Mu'tezile'nin altıncı his veya bilinme diye tabir ettikleri Allah'ı kalp gözü ile görmenin mümkün olacağı fikrini ihdas etmelerine neden olmuştur.²⁹ Mu'tezile'nin bu görüşü Dünyada rü'yetu'llah başlığımızın sonundaki, müellifin kulun ibadetler Allah'a yaklaşması meselesine benzer görünmektedir.

²¹ Turan, 2/ 234.

²² Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* (Kahire: Mektebe-i Hancî, 1994), 20-21; Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûlî'd-diyâne li'l-Eş'arî* (Kahire: Dârü'l-ensâr, 1397/1976), 35-62; Ayrıca bk. Faruk Görgülü, “Eş'arî ve Kur'anı Yorumlama Yöntemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 197.

²³ Molla Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber* (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2009), 175.

²⁴ Alî el-Kârî, 13,15.

²⁵ el-En'am 6/103.

²⁶ Selim Özarslan, “Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi” *Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, 11/ 277-293.

²⁷ Hasan Cansız, *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 32.

²⁸ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992), 39.

²⁹ Yaşar,188; Ebu Yusr Muhammed Pezdevî, *Usulu'd-Din / Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, (İstanbul: Kayıhan Yayınları,1988), 84.

3.1. Ahirette Allah'ın Görülmesi ile İlgili Âyetler

Turan'a göre ahirette rü'yet "konuşma ve görme" şeklinde tecelli edecektir. Cennet giren müminler arasında farklı dereceler ve seviyeler olsa bile Allah'ı görecek ve konuşacaklardır.. En alt seviyedeki müminler bile bu tezahürden faydalanacaktır. Ancak inkârcılar ve münafıklar, Yüce Rablerinden mahrum bırakılacaktır. Çünkü Allah şöyle buyurmuştur: "Kesinlikle, onlar o gün Rablerinden perdelenmiş olacaklardır." (Mutaffifin, 83/15) Allah Teâlâ'nın Kibriya ve azamet perdesi onlara engel olacak fakat müminlere engel olmayacaktır. Bu büyük nimet Allah'ın mümin kullarına bahşetmiş olduğu bir mükâfat olacaktır. Çünkü Yüce Allah Yunus Sûresinde şöyle buyurmaktadır:

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ....

Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır.³⁰

Allah Teâlâ müminlere cennette çok büyük nimetler, güzellikler ve ziyadesini/fazlasını hazırladığını haber verdiği bu âyette Turan "ziyade/fazla"nın; perdenin kaldırılıp müminlerin Allah Teâlâ'yı görmesi olacağını söylemektedir. Allah Teâlâ, müminlere ziyade nur vermek suretiyle perde o müminlere engel olmayacak, müminler kendilerine verilen ilave nur ile Allah Teâlâ'yı göreceklerdir. Turan, bu olayı "Nur nura bakacak" cümlesi ile ifade etmektedir.

وَجُوهٌ يُّوَمِّئُ نَاصِرَةٌ * إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ

"O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar."³¹

Âyette geçen "müminlerin yüzleri aydınlıktır" cümlesi ile Turan, müminlerin yüzlerinin aydınlık olmasının sebebini de Allah yine Yunus sûresi 26.âyetinde geçen ziyade nur olduğunu ifade eder. Müellif, rü'yet bağlamında delil olarak getirilen bu âyette; Rü'yet'i inkâr eden Mu'tezile mezhebi ve Şîa'dan Atıyye el-Avfi'nin (ö. 111/729-30), نَاطِرَةٌ (bakmak) kelimesini انتظار (beklemek) anlamında³² tevile başvurmak zorunda kaldıkları rivâyetleri naklede ve der ki: "Bu, zayıf bir tevildir. Çünkü rü'yet Buhârî, Müslim, Sünen ve Müsnedlerde olduğu gibi ahirette Adn Cennetinde vâki olacaktır... Biz deriz ki; O gün cennet ehlinin yüzleri münevver/parlaktır. Rabblerine sabah-akşam kesintisiz olarak (çünkü vakit mefhumu bitmiştir) bakarlar. Allah'ım bizim dünyadaki rızkımızı seni sabah akşam tesbîh ve tahmîd etmekten ibaret eyle. Cennette de tükenmeyen ve yasaklanmayan çok çeşitli meyveler içinde ve yüksek döşekler üzerindedirler³³ kavl-i keriminde olduğu gibi kesintisiz olarak seni görmek eyle (âmîn).³⁴

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ثُبُّوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُكَفِّرَ عَنْكُم سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُم جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتِمِّمْ لَنَا نُورَنَا وَاعْفُ رَنَا إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

³⁰ Yunus 10/26.

³¹ el-Kıyamet 75/23-24.

³² Abdulcebbar, 245.

³³ el-Vakıa 56/33-34.

³⁴ Turan, 8/ 209.

“Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin. Umulur ki Rabbiniz kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmaklar akan cennetlerine koyar. O gün Allah, Peygamberi ve onunla aynı imanı paylaşanları utandırmaz. Onların nuru önlerinde ve sağ yanlarında ilerleyerek yollarını aydınlatırken şöyle derler: “Rabbimiz! Nurumuzu arttır eksiltme ve bizi bağışla. Şüphesiz sen gücü her şeye yetensin.”³⁵

Münafıklar dünyada iman ışığını yanlarında taşımış gibi göründüler. Ancak bu ışık ahirette yanlarında kalmayacak. Allah müminlerin ışığını artırırken, münafıklar karanlıkta kalacaktır. Çünkü Allah şöyle buyurmuştur: “O gün mümin erkekler ve kadınlar göreceksiniz ki, onların nuru önlerinde ve sağlarında akıyor” (Hadîd, 57/12). Müminler cennete girdiğinde Allah nurlarını tamamlayacaktır. Münafıklar ise müminlerin nurundan bir pay almak isteyecekler, ancak kendilerine şöyle denilecektir: “Geri dönün ve kendi nurunuzu arayın” (Hadîd, 57/13).

خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

“O gün mümin erkeklerin ve mümin kadınların nurlarının önlerini ve çevrelerini aydınlattığını görürsün. “Bugün size müjde var; altından ırmaklar akan cennetlerde ebedî kalacaksınız” (denir). İşte en büyük murada ermek budur.” (Hadîd, 57/12).

Müellifin konuya ilişkin işaret ettiği başka bir âyet de (Kalem, 68/42-43) rü’yet ve şefaât konusunu birlikte analiz etmiştir.

يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ

“O büyük korku ve dehşet günü gelip de secdeye çağrıldıklarında bunu yapamazlar.”³⁶

Âyette geçen (يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ) yükşefü an sâkin kıyamet günün dehşet ve azametini, müminlerin o günün dehşetini ve korkusunu yaşayacağını ve akabinde Allah Teâlâ’nın in’âm ve ihsanı ile bu korkudan kurtulup nimetlere kavuşacağını ifade etmektedir.³⁷ Bu keşf (an sâk) farklı aşamalarda ve farklı formlarda gerçekleşecektir.

- Kıyametten sonra müminler, Rabblerini tanıyamayacaklar ve durum müşkil bir hal alacaktır. Allah Teâlâ’nın kendisini sıfatları ile tanıtmamasıyla müminler feraha erecekler. Keşften sonra rü’yet tahakkuk edecektir.
- Sırat köprüsünden geçen müminler derecelerine göre meşakkatler yaşayacak ve nihâyetinde şefaât ile cennete girmek sureti ile keşf gerçekleşecektir.
- Cehenneme girmiş olan ehl-i iman, Allah Teâlâ’nın rahmeti ile cehennemden çıkıp cennete girmek sureti ile keşf gerçekleşecektir.

Turan, âyette geçen (سَاقٍ) kelimesi ile kast edilen mananın “örtü-perde-engel” (müminlerin Allah Teâlâ’yı görmelerine engel olan örtü) olduğunu ve kıyamet günü Allah Teâlâ’nın örtüyü keşf etmesi/kaldırması ile müminlerin Adn Cennetinde Allah Teâlâ’yı görebileceklerini söylemektedir.³⁸

³⁵ et-Tahrîm, 66/8.

³⁶ el-Kalem, 68/42.

³⁷ et-Tahrîm, 66/42.

³⁸ Turan bu perdenin de yine Allah Teâlâ’nın kendi nuru olduğunu söylemektedir.

3.2. Turan'ın Rü'yet Konusunda Delil Olarak Kullandığı Hadisler:

Turan, konuyla ilgili ayetleri sunduktan sonra, bu ayetleri tefsir etmek amacıyla aynı bağlamda rivayet edilen hadis-i şeriflere yer vermiştir. Şimdi, müellifin aktardığı bu hadis-i şerifleri inceleyelim.

- i. Cerîr İbn Abdullah el-Becelî (r.a) şöyle dedi: Peygamber (s.a.s)'in yanında idik. Dolunay halindeki Ay'a bakarak şöyle buyurdu: Siz şu Ay'ı güçlük çekmeden gördüğünüz gibi, Rabbinizi de açıkça göreceksiniz. Güneş doğmadan ve batmadan önceki namazları kaçırmamak elinizden geliyorsa, kesinlikle kaçırmayıp kılınız.”³⁹
Müellif, bu hadisi naklinde rü'yetin keyfiyetine ilişkin görüşünü ifade etmiş ve şöyle demiştir. “Bu hadiste rü'yetin açıkça, göz kamaşmaksızın gerçekleşeceği gâyet açıktır. Ancak keyfiyeti/nasıl olacağı bilinmemektedir. Herhâlde tecelli şeklinde olacaktır, en doğrusunu Allah bilir.”⁴⁰
- ii. İbn Abbas Biz Haşimoğullarına gelince, “Muhammed (a.s) Rabbini iki defa görmüştür.” diyoruz. Sizler dostluğun Hz. İbrahim'e, kelamın Hz. Mûsa'ya, rü'yetin Hz. Muhammed'e (s.a.s.) tahsis edilmesine hayret mi ediyorsunuz? ⁴¹
- iii. Ahmed b. Hanbel de şöyle demiştir: Ben İbn Abbas'ın hadisi ile hükmediyorum. O, gözü ile gördü, gördü, (Ahmed b. Hanbel nefesi kesilinceye kadar böyle dedi).⁴² Naklettiği hadis ve âyet tefsirlerinden de anlaşılacağı üzere Turan'ın görüşleri, Ehl-i Sünnete çizgisinde olup Mu'tezile ve diğer rü'yet'i inkâr eden ekollere muhaliftir.
- iv. Câbir b. Abdullah'tan (r.a) rivâyet edilmiştir.”Câbir'e, vurûd (kıyamet günü insanların mahşer yerine doğru geliş şekli) soruldu. O da şöyle dedi: “Biz kıyamet gününde filanca ve filanca yerden yani insanların üst kısmından” geleceğiz. Ümmetler, putlarıyla ve taptıklarıyla teker teker çağrılacaklar.

Bundan sonra Rabbimiz bize gelip: “Siz kimi bekliyorsunuz?” buyuracak. Orada bulunan kimseler: “Rabbimizi bekliyoruz” diyecekler. Allah: “Rabbiniz benim!” diyecek. Onlar: “Öyleyse seni görelim!” diyecekler. Bunun üzerine Yüce Allah, onlara tebessüm edip tecelli edecek ve onlar da O'na tabi olacaklar. Mümin veya münafık her insana bir nur verilecek. Sonra o nurun peşine takılacaklar. Cehennem köprüsünün üzerinde çengeller ile dikenler vardır. Bunlar, Allah'ın dilediklerini tutacaklar. Daha sonra münafıkların nuru sönecek, daha sonra müminler kurtulacak. İlk zümre, yüzleri dolunay gecesindeki Ay gibi (parlak) yetmiş bin kişi olarak hesap görmeden cehennemden kurtulacaklar. Sonra onların arkasından gelenler, birbirini izleyen gökteki yıldızların nurları gibi onları takip edecekler. Sonra diğerleri de bu şekilde onları takip edecekler. Sonra şefaathelal olacak. Şefaathelal ehlî “Allah'tan başka İlah yoktur” diyenlerle kalbinde bir arpa tanesi ağırlığında imanı bulunanları cehennemden çıkarıncaya kadar şefaathelal edecekler.

³⁹ Buhari, “Tevhid”, 7434.

⁴⁰ Turan, 8/386.

⁴¹ Turan, 19/311.

⁴² Turan, 19/317.

Bu çıkarılanlar, cennetin içine konulacak. Cennetlikler, bunların üzerlerine su serpmeye başlayacak. Nihâyet bunlar, sel suyu önünde ot biter gibi bitivereceklerdir. Cehennemden çıkan kimsede böylece yanık izi kalmayacak, Daha sonra ona dünya ve onunla birlikte dünyanın on misli verilinceye kadar dilekte bulunacak.⁴³

Müellif, ilgili hadisin farklı rivâyetlerini de uzunca naklederek müminlerin Allah Teâlâ'yı göreceklerini ve günahkâr müminler için şefaatin vuku' bulacağını delil olarak nakletmiştir.

4. RÜ'YETİ İNKÂR EDENLERİN DELİLLERİ VE MÜELLİFİN DEĞERLENDİRMELERİ

Ahirette müminlerin Allah'ın göreceğini kabul ve ümit edenlere karşın Mu'tezile ve Mürçi'e gibi Allah'ın görülmeceğini iddia edenler⁴⁴ bulunmakta ve görüşlerini âyetler dayandırmaktadırlar. Şimdi bu mezheplerin görüşlerine temel teşkil eden âyetleri ve onlara karşın müellifin cevabını analiz edelim.

A'râf Sûresi, 7/143

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي وَلَكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَفَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim."⁴⁵

Turan; Hariciyye, Mu'tezile ve Mürchie'nin bir kısmının âyetin zahirine bakarak rü'yetin olmayacağına ilişkin görüşlerine temas eder. Buna göre Mu'tezile;

- i. Allah'ın ahirette de görülmeceğini, çünkü (لَنْ) edatı istikbalde nefy için olmakla rü'yetin caiz olmadığına hükmettiler.
- ii. Allah (c.c), Hz. Musa'ya dağa bakmasını emretti. Dağ da Allah'ın tecellisine dayanamayarak eridi. İnsanoğlu ise dağdan zayıf olması sebebi ile Allah'ın dünyada da ahirette de görülmeceğine delalet eder.
- iii. Mu'tezile'nin bir diğer iddiası ise "Musa (a.s)'ın, kavminin imkânsız bir şeyi istemelerine cevap olsun için Allah'ı (c.c) görmeyi istemiştir. Âyetin sonundan da anlaşılacağı üzere bu "uygunsuz" isteğinden ötürü tevbe etmiştir. Tüm bunlar rü'yetin olmayacağına işarettir.

⁴³ Müslim, "Îmân," 291-292.

⁴⁴ Bk. el-Bağdâdî, 206.; Sönmez Kutlu, "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 168-210.

⁴⁵ el-A'raf, 7/143.

Müellif, Mu'tezile'nin iddialarına âyet ve sahih hadisler ile cevap vermekte ve bu vesileyle kendi görüşünü açıklamaktadır. Rü'yetin olmayacağına ilişkin getirdikleri delillerinin temelsiz olduğunu ve ne kitap ne sünnette onları destekleyen hüccetlerinin bulunmadığını ifade etmiştir. Ayrıca onların (لَن) harfiyle ilgili getirdikleri delilin lügat ehline karşı yapılan apaçık hata olduğunu dile getirmiş ve bu iddialarını şu âyetlerle delillendirmiştir.

Âyet ile ilgili gramer bilgilerine temas ederken (لَن) harfine temas ederek Mu'tezile'nin iddiasını Hazin'den nakillerde bulunarak cevaplamaktadır. Şöyle ki; Allah (c.c) Bakara 2/95 âyetinde ehl-i kitap için; "Fakat kendi elleriyle önceden yaptıkları işler yüzünden ölümü hiçbir zaman temenni edemezler. Allah o zalimleri hakkıyla bilendir."⁴⁶ Yahudilerin dünyada asla ölümü istemeyecek olmalarını (لَن) harfi ile ifade etmiş. Ancak ahirette ise Zuhruf, 43/77 ve Hâkka, 69/27 âyetleri mucibince Yahudilerin ölümü isteyeceklerini bildirmiştir. İlgili âyetlerde; "(Görevli meleğe şöyle seslenirler:) "Ey Mâlik! Rabbin bizim işimizi bitirsin." O da, "Siz hep böyle kalacaksınız" der."⁴⁷ "Keşke ölüm her şeyi bitirseydi."⁴⁸

Müellif (لَن) edatının zamansal anlamda dünyada nefy-olumsuzluk ifade ettiğini, fakat ahiret zamanında Yahudilerin ölümü istemelerinin müsbet-olumlu olmasıyla, nefy/tebid olmadığını izah ederek⁴⁹ Mu'tezile'nin bu deliline cevap vermiştir. İlgili âyetle asla görememek ahirette değil dünyada gerçekleşecektir.

Musa (a.s)'ın Allah'ı (c.c) görmeyi istemesi ve dağın istikrarı meselesine gelince; Müellif, Mu'tezile'nin aksine bu iddialarının rü'yetin mümkün olacağına yönelik bir delil olduğunu söyler. "Sahih hadislerde sabit olmuştur ki; müminler ahirette Allah'ı (c.c) göreceklerdir. Yine ülü'l-azm bir peygamber olan Musa (a.s), Allah (c.c) hakkında neyin vacip, caiz veya yasak olduğunu en iyi bilendir. Eğer rü'yet mümkün olmasaydı Allah'ı (c.c) görmeyi istemezdi. Yine görmenin (imkânsız olan), dağın istikrarı (mümkün olan)'a bağlanmış olması görmenin caiz olduğuna delalet eder. Yani imkânsız bir şeyin mümkün olana bağlı olması onu mümkün kılar."⁵⁰ Musa (a.s)'ın tevbe etmesi ise "Dünyada görmeyi istemesi üzerinedir"⁵¹ diyerek ahirette Allah'ı (c.c) görmenin aklen ve naklen caiz olduğunu söylemiştir.

Müellif, yukarıdaki âyetle Hz. Musa'nın اُنْظُرْ إِلَيْكَ "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" cümlesini te'vil ederken "Daha önce de Hz. Musa'nın kavmi de ona Bize Allah'ı apaçık gösterene kadar sana iman etmeyiz demişlerdi. Cemaat imamına uyar" diyerek Hz. Musa ile kavmi arasında muhal olanı istemek bağlamında bir münasebetten söz etmektedir.⁵² Bu meseleye A'râf sûresinin 155. âyetinin tefsirinde yine değinmekte ve şöyle demektedir: "Mümin ümmetler, kendi peygamberlerinin hilkatini alırlar.

⁴⁶ el-Bakara, 2/95.

⁴⁷ ez-Zuhruf, 43/77.

⁴⁸ el-Hâkka, 69/27.

⁴⁹ Alî b. Muhammed el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzîl*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye,1971), 2/245.

⁵⁰ Pezdevî, 85.

⁵¹ Turan, VIII, s. 374.

⁵² Turan, VIII, s. 359.

Mesela Muhammed (a.s.) dünyada iken Allah'ı görmeyi istememiştir. Yine onun ümmetinden bir kişi bile “Bize Allah'ı apaçık gösterene kadar sana iman etmeyiz” diyerek Allah'ı görmeyi istememiştir”⁵³ şeklinde bir mukayese de yapmıştır.

Turan, ilgili âyetleri yine ilk olarak Taberî'den nakil yaparak tefsir etmiş, Taberî'ye katılmadığı yerleri de belirtip dile getirmiştir. Örneğin Taberî, dağın Kızıl Deniz'e kadar kaydığını ve tamamen kaybolup kıyamete kadar açığa çıkmayacağını söylemektedir. Turan, bu haberleri naklettikten sonra “Dağ ile deniz arasında uzunca bir mesafe vardır. Denize kadar ulaşması mümkün değildir. Doğada, dağın kaybolduğuna yönelik bir eser yoktur”⁵⁴ diyerek Taberî'ye katılmadığını ifade etmekte ve tefsirin rasyonelliğe aykırı olmayacağına işaret etmiştir.

ii. En'am sûresi, 6/103

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

“Gözler O'nu idrak edemez, ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, her şeyden hakkıyla haberdar olandır.”⁵⁵

Rü'yet'i inkâr edenlerin delil olarak sunduğu bu âyette Mu'tezile “idrâk kelimesi, mutlak olarak kullanılırsa “Büyümek, olgunlaşmak” gibi farklı manalara gelebilir. Ancak âyette basar ile birlikte kayıtlı olduğu için rü'yetin aynısıdır. Başka manaya muhtemel değildir”⁵⁶ diyerek gözlerin O'nu idrak edemeyeceğini/göremeyeceğini iddia etmektedirler.

Burada ihata - idrâk - rü'yet ekseninde değerlendirme yapan Turan, Mu'tezile'nin idrak, rü'yetin aynısıdır. Başka manaya muhtemel değildir. İddiasını da cevaplar. Ona göre idrak, bir şeyin hakikatine künhüne vâkıf olmaktır. Âyetteki bu anlamda idrak nefy edilmiş olup rü'yet nefyedilmemiştir. Dolayısıyla müminler cennette Allah'ı (c.c) görecekler, ancak gözler onu ihata edip idrak edemeyecektir. Biz deriz ki; ayetlerden ve hadislerden anlaşılan şeksiz şüphesiz mana şudur: Müminler Allah'ın (c.c) dostudur. Allah da (c.c) dereceleri ne olursa olsun müminlerin dostu ve vekilidir. Onlar cennette Allah'ı (c.c) görecekler.”⁵⁷

Zemahşerî ilgili âyet için şöyle der: “Basar latif bir cevherdir. Görünür olanlar, onunla idrak olunur. Âyetin manası şöyledir: Gözler ona ulaşamaz ve idrak edemez. Çünkü o görünür olmaktan yücedir. Gözler ancak bir cisim ve heyetler gibi bir cihette/mekânda olanları görür... Allah cisim değildir, görülmez.”

Turan, onun kendi delili ile çeliştiğini düşünmekte ve delillerini aklî çıkarımlarla temellendirenlerin böyle bir yanlışa düşmesini de eleştirmektedir. Şöyle ki, “Zemahşerî, Allah'ın cisim olmadığını iddia ediyor. Sonrada O'nu rüzgâr, elektrik, cin, şeytan ve melek gibi latif varlıklara teşbih ediyor. Bunlarda latif varlıklar olup gözle görünmüyorlar. İşte bunlar fehim ve akıl ehli olan insanlardır”⁵⁸ yorumunda bulunur.

⁵³ Turan, VIII, s. 491.

⁵⁴ Turan 8/ 361.

⁵⁵ el-En'am, 6/103.

⁵⁶ Kâdî Abdulcebbâr, 234.

⁵⁷ Turan, 19/320.

⁵⁸ Turan, 19/324.

5. RÜ'YETİ REDDEDENLERE KARŞI MÜELLİFİN ELEŞTİRİLERİ

Müellif, bu konuda en ağır eleştirisini Zemahşerî'ye yöneltmiştir. Eleştirisinin kaynağı ise İbnü'l Müneyyir'in (ö. 683/1284)⁵⁹ El-İntisaf⁶⁰ adlı kitabından aktardığı Zemahşerî'nin ne ismine ne de "Keşşaf" adlı eserine yakışmayan üslûbudur. Söz konusu eserde Zemahşerî, ahirette rü'yetin olacağına inanan Ehl-i Sünnet için eleştiri sınırlarını aşan ve çok ağır hiciv içeren şiirini tefsirinde zikretmiştir. - Turan, Zemahşerî'ye yalnızca Ehl-i Sünnet âlimlerinin bir şiirle verdiği cevabın ötesinde, kendine özgü bir mukabelede bulunacaktır. Zemahşerî'nin şiiri;

لجماعة سموها هم سنة ... و جماعة حمر لعمرى موكفة
قد شبهوه بخلقه وتخوفوا ... شنع الورى فتستروا بالبلكة

Gerçekten, öyle bir cemaat ki 'heva'larına 'sünnet' demekteler;

Hayatım üzerine yemin ederim ki semer vurulmuş eşekler cemaatidirler!

Çünkü Yüce Allah'ı yarattıklarına benzetmekteler; ancak

Bilâ-keyf örtüsüne bürünmekteler, milletin saldırılarından korkarak⁶¹

Müellif, Zemahşerî'nin bu şiirine karşılık İbn Müneyyir'in şu şiirini nakleder:

وَجَمَاعَةٌ كَفَرُوا بِرُؤْيَا رَبِّهِمْ حَقًّا وَوَعْدُ اللَّهِ مَا لَنْ يُخْلَفَهُ
وَتَلَقَّبُوا عَدْلِيَّةً، قُلْنَا أَجَلُ بَرِّهِمْ فَحَسْبُهُمْ سَفَاةُ
وَتَلَقَّبُوا النَّاجِينَ كَلَّا إِنَّهُمْ إِنْ لَمْ يَكُونُوا فِي لُطَى فَعَلَى شَفَاةُ

"Gerçekten, öyle bir cemaat ki rü'yeti inkâr ederler; mademki Hudâ vaadi o, gerçekleşecektir! Kendilerine ehl-i adil demişler, Evet! Rablerine dönecekler, onların hakkı aptallıktır. Kendilerine "kurtulan fırka" demişler. Hayır! Cehenneme girmeseler dahi kenarındadırlar."⁶²

Turan, Ehl-i Sünnet'i "Ehl-i Sünnet" ismi üzerinden yazdığı bir şiir ile hicveden Zemahşerî'yi onun "Mahmud" ismi üzerinden ironi yaparak hicvetmekte ve Ehl-i Sünnet'i eleştirisinde aşırıya gittiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: "Sonra Zemahşerî, "Mahmud" ismini kullanmakta ısrar etmektedir. O, ehl-i iman indinde Mahmud değil gayr-i Mahmud'dur. Çünkü Mahmud olsa Müslüman kardeşlerine sebbetmezdi. Allah onu ıslah etsin ve affeylesin."⁶³ Turan, bu eleştirisinde de i'tidalli bir yaklaşım sergileyerek, her ne kadar sert eleştiriler yöneltse de son cümlelerinde Zemahşerî hakkında hayır dua etmesi dikkat çekmektedir.

⁵⁹ Maliki fakihi, edip ve müfessir. İbn Müneyyir hakkında detaylı bilgi için bkz; Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Müneyyir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul:TDV Yayınları, 2000), 21/156-157.

⁶⁰ Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Müneyyir", 157

⁶¹ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî *el-Keşşâf an Haka'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, (İstanbul: Mega Basım Yayın, 2016), 1/2174.

⁶² İbn Müneyyir, s.59.

⁶³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, s. 506; Turan, 8/386.

Müellif, ilgili âyetin tefsirinde sufiyyenin sözlerine fazlaca yer veren Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hâzin el-Bağdâdî⁶⁴ (ö.741/1341) için ilginç bir eleştiride bulunmaktadır. Şöyle ki; Hâzin, Musa (a.s) Allah'ı (c.c) görmeyi istemesiyle alakalı “Musa (a.s) Allah'ın (c.c) dünyada görülmeyeceğini bilmesine rağmen muhabbet deryasında boğulduğu için şevk ve heyecanından dolayı böyle bir istekte bulunmuştur” demektedir. “Bu tür sözleri, sufiyenin sözlerindendir. Hâzin, tefsir âlimi değil, kâmil bir sûfidir. Musa (a.s) ise ülü'l-azm bir peygamberdir. Şevk ve iştîyak ile hareket eden bir kul değildir”⁶⁵ diyerek orta yolu tercih etmiştir.

Yine bu konuda İsrailiyat'a fazlaca yer verdiğini düşündüğü Muhammed b. İshak (ö.313/925)⁶⁶ için “İbn İshak'ın buraya kadar olan sözü doğru. Ancak bundan sonra kelamı süslemek için Yahudilerin İsrailiyat'ından sözler ithal etmiştir. Bunlara asla itibar yoktur, bizim buna ihtiyacımız da yoktur. Allah'ın âyetlerini anlamakta bize Allah ve Resûlü, onları ihsan ile takip eden sahabe, tabiin ve tebe-i tabiin'in kelamı bize yeter.”⁶⁷ Müellifin bu cümlesi, bize İsrailiyat'a bakışı ve genel rivâyet metodu hakkında ışıktır niteliktedir.

SONUÇ

Rü'yetullah, hem dünyada hem de ahirette Allah'ın görülmesi anlamında kullanılan bir kavram olup, özünde derin bir teolojik tartışmayı ifade etmektedir. Kur'an'da doğrudan geçmemesine rağmen, geçmişteki toplulukların Allah'ı görme arzusunu anlatan âyetler, bu konunun ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Mu'tezile'nin görüşleri, rü'yeti inkâr eden bir anlayışla şekillenmiş ve bu durum, İslâm düşüncesinde farklı mezhepler arası tartışmalara yol açmıştır.

İsmail Turan “Vücûhu't-Te'vîl fî Esrârî't-Tenzîl” adlı eserinde rü'yetullah kavramını derinlemesine ele alarak, İslâm teolojisinde bu konuda çeşitli perspektifleri kapsamlı bir biçimde incelemiştir. Çalışmasında, rü'yetullah'ın tarihçesi, anlamı ve farklı yorumları hakkında önemli bulgular ortaya koymakla beraber, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki tartışmaları da detaylandırmıştır. Rü'yet ile ilgili tüm âyetlerde lehte veya aleyhte erişebildiği tüm rivâyetleri mezhep taassubuna düşmeksizin nakletmiştir. Katılmadığı görüşlere bazen (فيه نظر) veya (فنقول) başlığı altında kendi görüşünü açıklamakta, bazısına da kendi görüşünü destekleyici sahih hadisler naklederek dolaylı yünden cevap vermektedir. Hadislerin senedi başta olmak üzere, kabul etmediği rivâyetleri salt rivâyet üslubu ile nakletmemektedir.

Turan, müminlerin Ehl-i Sünnet'in görüşü üzere ahirette Allah'ı (c.c) keyfiyetsiz, mesafesiz ve tarafsız olarak göreceğine ve konuşacaklarına inanmaktadır. Fakat dünyada göz ile görmenin imkânsız olduğunu ancak kalp ile manevî tecrübenin yaşanabileceğini ifade etmiştir. Bazı sufilerin, Allah'ı (c.c) dünyada gördüklerine ilişkin haberleri de esefle eleştirmektedir.

⁶⁴ Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi. Hâzin ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Ali Eroğlu, “Hâzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/ 125-162.

⁶⁵ Turan, VIII, s. 374.

⁶⁶ Hadis, Rical ve Kıraat âlimi; bkz. Erdinç Ahatlı, “Serrac Muhammed b. İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/570-571.

⁶⁷ Turan, 8/361.

Onların yaşadıkları muhtemel manevî bir hal olabilir ki, bunu Allah'ı görmek diye tanımlamanın mümkün olamayacağını ifade etmiştir.

İsmail Turan'ın konuyu işlemiş olduğu tefsirinde, Ehl-i Sünnet'in rü'yetullah mevzundaki görüşleri, özellikle selefi âlimlerin açıklamalarıyla desteklenmiştir. İbn Abbas ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerden gelen rivayetler, ahirette Allah'ın görüleceği düşüncesini daha da kuvvetlendirmektedir. Öte yandan Mu'tezile'nin görüşleri, "gözler O'nu idrak edemez" ve "Beni asla göremezsin" âyetleri üzerinden Allah'ın görülmeyeceği iddiasını ortaya koymakta, bu durum da önemli bir tartışma zeminini oluşturmaktadır.

Turan, Mu'tezile'nin iddialarına karşı âyetler ve hadisler ile sağlam bir argümantasyon sunarak, rü'yetullah konusundaki inancın güçlendirilmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Çalışmasında, rü'yetin ahirette gerçekleşeceğini savunan görüşlere dayanarak, Mu'tezile'nin karşı argümanlarını çürütmeyi hedeflemiştir. Ayrıca İbn Rüşd ve Zemahşerî gibi düşünürlerin Ehl-i Sünnet üzerindeki eleştirilerini eleştirel bir şekilde değerlendirmiştir. Bu bağlamda Turan, geleneksel yorumlar ile rasyonel düşünmeyi dengelemeye çalışarak, rü'yet konusundaki tartışmalara yeni bir perspektif kazandırmayı amaçlamıştır.

Ahirette rü'yetin olmayacağını iddia eden ve Ehl-i Sünnet'e haddi aşan galiz ifadeler kullanan Zemahşerî örneğinde gördüğümüz gibi, bazen yüksek perdeden eleştiride bulunmaktadır. Ancak bu eleştirisi Zemahşerî'nin hakaretimiz ifadelerinin yanında oldukça mutedil sayılmaktadır. Turan, kendi mezhebî görüşü istikametinde naklettiği kimselerde genelleme yapmaz. İsrâiliyat'a fazlaca yer veren Sünnî müfessirler örneğinde görüldüğü gibi katılmadığı noktaları sebebi birlikte açıklamakta ve onlara sitem etmektedir.

İsmail Turan'ın çalışması, çağdaş Müslüman düşünce içinde rü'yetullah konusunun ele alınış biçimini de etkileme potansiyeline sahiptir. Günümüzde de tartışmalı bir alan olarak kalmaya devam eden bu mesele, hem inanç sistemlerinin derinlemesine anlaşılmasına hem de doktrinlerin gelişimine katkı sağlayacak niteliktedir. Rü'yetullah konusundaki anlayışını ve onun İslâmî düşüncede ne derece bir etkinliğe sahip olduğunu göstermenin yanı sıra, bu mesele etrafında daha fazla araştırma yapılmasını teşvik etmektedir. Gelecek çalışmalar, Turan'ın eserinin farklı boyutlarını inceleyerek, hem tarihsel hem de çağdaş bağlamda oluşan tartışmalara ışık tutabilir. Ayrıca farklı mezheplerin yaklaşımlarını derinlemesine analiz etmek, bu alandaki anlayışımızı bir adım ileri taşıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağırkaya, Güven. *Ettafeyyiş'in Hımyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd Adlı Tefsiri ve Harici Yorumları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Cansız, Hasan. *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Cürcanî, Seyyid Şerif. *Kitabü't-Tarîfât*, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995.
- el-Bağdâdî, Alî b. Muhammed el-Hâzin. *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 197.

- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-Fırak*, Mısır: Matba'atü'l-Me'ârif, 1910.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîh-i Buhârî*. Beyrut: Daru İbn-İ Kesir. 2002.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *el-İbâne 'an usûlü'd-diyâne li'l-Eş'arî*. Kahire: Dârü'l-ensâr. 1397/1976.
- el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1992.
- el-Üşî Ali b. Osman. *el-Emâlî*, Eser Yayınevi. Ankara, 1963.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.
- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an Haka'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. İstanbul: Mega Basım Yayın, 2016.
- Görgülü, Faruk. Eş'arî ve Kur'anı Yorumlama Yöntemi, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- İbnü'l-Müneyyir. *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ındaki Mu'tezili Görüşlerini Eleştirdiği Eseri*. Beyrut: 1366/1947.
- Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*. Kahire: Mektebe-i Vehbe. 1996.
- Keskin, Mustafa – Teber, Hatice. “Hicrî Dördüncü Asırda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at'ın Vasıflarının Belirlenmesinde Hanefî-Mâtürîdîliğin Etkisi: (Hakîm Es-Semerkandî Es-Sevâdü'l-A'zam Örneği)”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 17/1 (2024), 234-262.
- Kutlu, Sönmez. “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 168-210.
- Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî. *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Kahire: Mektebe-i Hancî. 1999.
- Pakış, Ömer. *Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdülcebbar ve Zemahşerî Örneği)*. İstanbul: Marmara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001/2.
- Pezdevî, Ebû Yûsuf Muhammed. *Usulu'd-Din / Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayihan Yayınları. 1988.
- Molla Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2009.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. “İbnü'l-Müneyyir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/156-157. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Özarlan, Selim. “Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi”. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 11/277-279. 2001.
- Turan, İsmail. *Vücuhu't-Te'vîl fî Esrârı't-Tenzîl*. (Yayımlanmamış Eseri).
- Uludağ, Süleyman. “Rü'yetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/310. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yeşilyurt, Temel. “Rü'yetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/312. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yaşar, Naif. *İlk Üç Asır Kelam Tartışmaları ve Taberî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.